

ERDAL HITZEN MAILEGATZEA IPARRALDEKO EUSKARAZ

Donostia, 1990-V-25

Martin Haase

Bi hizkuntza baino gehiagoren arteko harremanak ongi deskribatu ez diren arren, harreman anizkoitz hauek linguistikarentzat balio handia dute, orozgaitetik harreman hauetan eskuhartzen duten hizkuntzak bestelakoak baldin badira. Horrengatik euskarak eta erdal hizkuntzek elkar hunkitzea, bereziki euskara, gaskoin eta frantsesaren arteko harremana ikertu nahi izan dut, haren ondorioak aztertzeko Iparraldeko euskaraz. Artikulu honek Baxenafarroa eta Zuberoan ikusi ditudan fenomeno batzu aurkezten ditu.

Nire ikerketan¹ euskaldun zaharrak mintzarazi ditut beren biziaz, herriko gertaerez, egun eta lehengo gaiez. Testu transkribatuekin linguistikako azterketak egiten ditut, hemen aurkezten dudan arazoa haien parte bat baita. Artikulu honetan adibideak, kasik oro, Amikuzen mintzatzen den euskalkitik hartuak dira.

1. Mailegatzeko mailak, hizkuntza ereduak

Euskaran erdal hitzetako bost maila ikusten ohi ditugu:

- a) Latinetikakoak (adibidez: *bake*).
- b) Latin berantiar edo erromantzeaurretikakoak (adib.: *eliza*).
- c) Gaskoinetikakoak (gutxiago Hegoaldean, adib.: *engis(er)atu*²).
- d) Frantsesetikakoak (bereziki Iparraldean, adib.: *auto*).

---

¹ Nire inkestarendako hizlariak aurkitzeko eta elkarrizketa egiteko asko lagundu naute Elena Touyarou, Txomin Peillen eta Xarles Videgain euskaltzaleek. Haiei eta nire lekukoei eskerririk asko!

² “Galkatu” edo “kalkatu” (fr. “gaver”, gazt.: “cebar”).

e) Gaztelaniatikakoak (gehiago Hegoaldean, adib. *frango*).

Iparraldean, gaztelaniatikako hitzak gehienetan ez dira zuzenki gaztelaniatik etorri, baina lehenik mailegatu izan dira Hegoaldeko euskalki batetan edo, gero ta gehiago, euskara batuan, azken hau euskalki guztien eredu bilakatzen ari delakotz. Aspaldian latina hizkuntza eredu³ izan zen bezala, gero Iparraldean gaskoina eta, haren ondotik, frantsesa hizkuntza eredu bilakatu ziren, eta orain paper hau euskara batuak hartzen du.

Baina, Iparraldeko euskaldun guztiak elebidun direlakotz (erran nahi baita frantsesa ere badakitela), frantsesak paper garrantzitsu bat jokatu du. Frantsesaren paper hau halere ezen Hegoaldean gaztelaniarena bezain garrantzitsua eta orain ere ez da hain indartsu. Zerengatik? Frantsesa Euskal Herrira etortzen zenean, hor bazegon hizkuntza eredu biziki garrantzitsua, hots gaskoina, honekilako elebitasuna hedatua baitzen. Gaskoin-euskarako elebitasunak euskara zaintzen zuen frantsesaren kontra. Frantsesa biziki gotorki landatu zen arren, gaskoina, hizkuntza eredu ohizkoa, nekez ordeztu zuen. Erdal hitzen integrazioak hori erakusten du, askotan mailegu frango eredu gaskoinaren arabera dabilzalakotz, ikusiko dugun bezala.

Baina gaskoinak Iparraldeko Euskal Herrian gaur arte duen garrantzia oraino hemen bizi den gaskoin eta euskarako elebitasunean nabarigarria da, eta, frantsesez mintzatzen direnean, Iparraldeko euskaldun zaharren ahoskatze moldean, gaskoinena iduri du eta.

2. Erdal hitzen integrazio bideak

2.1. *Integrazio fonologikoa*

Hitz mailegatuetan euskal sistemaren barne ez diren fonema batzu baditugu. Huna Baxenafarroan aurkitu ditudan adibide batzu (erdal fonemak bereziki seinatu ditut):

- (1) *estrandžerak* (“arrotzak”)
- (2) *aiže* (“erraz”)
- (3) *erreprēZentatzione* (“antzerki”, Z = z ozena: [z])
- (4) *menažia* (“etxeko lan”)
- (5) *kōntaple* (“kontulari”)
- (6) *kunzellia* (“kontseilu”)

³ WEINREICHen (1963) terminologia arabera (*model language*).

Beraz, euskarak latinean edo erromantzeaurrean hitz batzu mailegatu eta integratu zituen (1.) hitz horien fonema edo fonemen multzo bat identifikatu zen fonema edo fonemen multzoarekin frantsesezko hitz berean (2.) eta egokitasun hori eredu bihurtzen da beste hitzen mailegatzeko (3.).

Frantziako hegoaldeko frantseskiak paper bat jokatu du, zeren frantseski gaskoineratuak ez baitu konsonante sudurkaria galdu bokal ondoan.

Ber maneran, *v* frantsesa gaskoinetik mailegatu ziren hitzetako *b* fonemari egokitzen zaio:

(8) boatüra (frantsesetik: *voiture* “auto”)

Frantsesezko hitzetan *ch* eta gaskoinezkoetan *k* fonemen egokitasunak hunkitzen ditu frantsesezko hitz berriak ere bai:

(9) brankatu (“piztu”, *brancher* frantsesetik)⁵

Gaskoinezko *c* edo bokal zorrotzen aurreko *c*, [s] ahoskatuak, euskararen *-tz-* gisa sartzen da. Haren esplikatzeko, eredia erromantze-aurreko edo gaskoin zaharrean bilatu behar dugu, zeinetan fonema hori [ts] ahoskatzen baitzuten. Denbora hartan fonema horrekin lehen hitzak mailegatu eta gaskoinean beranduago [s] ahoskatzea hartzen zuen fonema beti aspaldiko gisaz integratzen da, hizlariak desberdinak bilakatu diren fonemak /ts/ eta /s/ egokitzen dituztelakotz.

Hizlariak hizkuntza harremanetatik atera diren egokitze erregularrak aurkitu eta erabiltzen dituzte hitz berrien integrazioan. Ibiltze horiek eragiten du erregulara iduritzen diena erabiltzeko eta bere erran moldeari zahar-aire bat emateko, hots “egiazkatzeko”, hizlarien nahiak edo beharrak.

Erdal hitzetako fonemek iraun dute eta euskal fonologiaren sistema inguratzen dute periferia batekin⁶ (taula 2).

Lehenik, periferiako fonologia ez dugu aurkitzen hitz berrietan baik, baina hitz zaharrak berrietatik berezitzean hizlariak engainatzen ahal dira, orozgainetik egokiketa bat hatxeman dutenean. Adibidez, normalean euskal hitz zaharretako leherkariak ongi aspiratzen dituen hizlari elebidun batek (10) aspiragabeko soinuekin ahoskatu zuen:

(10) kuntatü

⁵ Adieraren arabera frantsesetik mailegatua da, baina PALAYek (1980) *brancar* (“adarkatu”) aipatzen du. *Brankatu* gaskoinetik etortzen ahal da frantsesaren gainean kalkatu den adierarekin? Hemen *makina* adibidea ere eman nahi nuen, Amikuztar zahar batek *maxina*-ren ordeztu erran baitzuen, baina *makina* euskara batuaren forma bada, hortik mailega lezake, ohartugabe ere bai.

⁶ Pragako eskolan hizkuntzalariek (VACHEK 1966) *erdigune* eta *periferien* terminologia erabiltzen dute.

Taula 2.

euskal fonologiaren sistemako erdigunea		jarraipena ⁷	periferia
ptk		z ozena	
bdg	f		v
mnh		mp	
ltj		ž	
sss		dž	ž
...		pl	bl
		leherkari aspiragabeak ü	
			bokal sudur- -kariak
	latin-errom.	gaskoinaren gisa	frantsesaren gisa

Hurbildu zuen *khondatü* edo *khontatü* hitz zaharra (aspaldian mailegatu zen hitz bat) *contar* gaskoinezko hitzera, [kun'ta] ahoskatu baita.

Orozgainetik, elebitasuna ahultzen denean, gure kasuan gaskoina galtzen denean, periferiako fonologiaren parte bat erdigunekoa senditzen ahal da. Horrengatik hizlariak sendimendua badute, *muntatü* edo *kuntatü* hitzetan *u* fonema *o* baino euskarago dela⁸. Azkenean erdal hitzen fonologiak “egiazko” euskal hitzak lotzen ditu, horrengatik Iparraldeko euskalki batzutan *untxa* (edo *untsa*), *hun* edo *zumbait* bezalako formak baditugu, horrengatik ere biarnes-eko fonologia azkarra da zuberotarrez eta *ü* fonemaren erabilera oso zabala da Amikuzeko euskalkiaren parte batetan.

Pundu honetan hiperzuzenketaren⁹ operatzea hautemaiten da. “Behar den bezala” mintzatu nahi duten baxenafarrek *untxa* erraiten dute, baina euskara ona ibili nahi duten frangok *zumbait* eta, gehiago ere, *kampo* eragozten dute. *Untxa* eta beste hitzetan *u* fonema egiazko euskara gisa hartzen denean, *mp* eta *mb* multzoak bestalde erdarak orbanduak dira.

⁷ Integrazioko graduak erabaki du, non dauden fonemak jarraipenean (*continuum*).

⁸ *Küillera* (“goilare”) adibidean gaskoinean bezala // palatalizatuarentzat azaltze hau hartu dut: *küiera* baino euskarago da: “Ça fait plus basque”.

⁹ LABOVek (1965) “hypercorrection”-fenomenoa New Yorkeko anglesan deskribatzen du.

Zuzenki *mp* eta *mb* erdaratzat hartzen dituzte: Euskal fonologiak norma-lean asimilatze aurrerakaria erabiltzen du:

- (11) ez + da > ezta
+-->--+
- (12) bil + tu > bildu
+-->--+
- (13) kontatu > kondatu
++

Asimilatze atzerakaria ez zuen ezagun. Baina periferiaren atetik, sartzen ahal zen:

- (14) kōntaple

Asimilatze itzultzearengatik Baxenafarroa eta Zuberoako euskalkiek asimilatze aurrerakaria galdu dute neurri batetan:

- (15) kuntatü (ez: kundatü)

Azentua

Azkenean hitz batzu azentuari buruz: Zuberoerak azentua nolaz duen ez dezaket esplikatu, baina fonologiaren aldatzea gutxiago aitzindu den Baxenafarran ikusten dut erdal hitzek bakarrik azentu indartsu bat ekartzen dutela:

- (16) pre'fosta ("noski", erromantzeaurretik)
- (17) trak'türa
- (18) ba'tüxa ("garijotzaile", gaskoinetik)

Azentua fonologiako periferian kokatua da gehienik, eta gero ta gehiago, erdigunean sartzen ahalko da. Zuberoerak azentua zerengatik ezin da hola agertua ahal izan? Bederen, azentu zuberotarra lehengo euskaratik etorria baldin bada ere, periferian azentuarekin dauden hitz gaskoinek zuberotarrezko azentua kontserbatzera bulkatu dukete, gutxienez.

2.2. Integrazio morfoloikoa

(3) eta (5)-garren adibideetan ikusi ditugun gaskoinezko fonologiaren fenomenoak atzizkietan kontserbatu ziren:

- (3) errepreZentazione ("antzerki", Z = z ozena: [z])

(5) *kōntaple* (“kontulari”)

Errezki azaltzen da, zerengatik kontserbatzailea den atzizkien fonologia. Morfologiaren elementu bera aldi bat baino gehiagotan mailegatzen da eta horrela eredu bezala ezartzen da. Adibidez, mailegu zaharrek *mendu* atzizkia euskarari sartu izan dute eta gero elebidunek gaskoinezko *-men(t)* atzizkia horrekin identifikatu eta *mendu* eredu indartzen dute. Bestalde, *-men* atzizkiaren diren hitzak agertzen dira. Orain azkenean euskara eta frantsesezko elebidunek bi ereduren artean aukeratu behar dute. Adibide modernoek *-mendu* modelorako isuria erakusten dute:¹⁰

(19) *errexitamendu* (“grabatze”, frantsesetik: *enregistrement*)

(20) *erremembramendu* (“lurrak berriz banatze”, frantsesetik: *remembrement*)

Testamen eta *testamendu* arte zalantzan den lekuko batek arkaismoaren alde jokatzeko du, *-mendu* atzizkia euskara egiazkoagoa delakoan.

Bestalde, kontserbatzeko nahiak azaltzen du erdal izenen *-a* bukaera. Beti *a* idazten den izen emezkoen bukaera gaskoina hizkuntza honen bilakatzean aldatzen den arren, idazten ezin duten hizlariak ere mailegatzeko hitzen bukaera hitz mailegatuaren *-a* bokalarekin beti egokitzen dute. Orain arte iparraldean izenak horrela mailegatzen dituzte hizlari elebidunek, frantsesa asko urrutiratu bada ere bukaera horretatik.

Segurki *-a* bukaerarekin integrazioaren ereduaren izen emezkoena zen arren, laster gizonezkoetara hedatu zen. Lehenik emezkoentzat hartu zituzten hitzek *-a* lotu zuten, *kantika* erdal hitz zaharretan bezala¹¹, eta gero iparraldean izenen integrazioaren molde normal bihurtzen da:

(21) *telefona* (Hegoaldean: *telefono*)

(22) *kilometra* (Hegoaldean: *kilometro*)

Gaskoinak ez du ezagutzen *o* bukaera izen gizonezkoentzat, hauek bukatzen baitira konsonante batekin. Modelo falta delakotz, iparraldean ez dugu *o* bokalarekin bukatzen den izen askorik. Gaztelaniarekin harremanak duen zuberotarra lekoratu behar dugu: hona eredu gaztelaniari darraioten adibideak (ikus Peillen 1986):

(23) *benefizio*

(24) *komerzio* (Baxenafarroan *komesu* gisa entzun dut ere bai)

¹⁰ Arrazoiak izaiten ahal da, *-men* edo *-pen* euskal atzizkitzat hartuz geroz, hizlariak ezin dutela erdal hitzak integratzeko eredu bezala erabiltzen.

¹¹ Neutro latinaren pluralak papel bat jokatu du hitz honetan?

Zalantzan jartzen dut, iparraldeko jendeek *telefono* onetsiko duten, espainolegi zaielakoan; baina *kilometro* entzun dut iparraldean prestigio soziala duten jendetan. Hegoaldetik eragin garrantzitsuaren azpian beste *o* bukaerarekilako hitz batzu erabiltzen dituzte eta euskara batuan hitzak bilatzen. Uste dut, horrela hedatuko direla forma horiek¹².

Aditz integratzeko ereduak aditz erromantzearen lehen eta hirugarrenen, hots *a-* eta *i-*aditz-klaseetan aurkitzen ditugu; *-tu* euskal aditz-atzizkia hitz-basera gaineratzen da:

(25) *gask.*: *mastecar* [maste'ka] → *mastekatu*

(26) *gask.*: *seguir* [se'gi] → *segitu*

Aditz zaharrek *khondata* bezalako ereduaren aintzintasun handia frogatzen dute¹³.

Horrela, bi eredu (*-atu* eta *-itu*) hartzen du euskarak. Erromantzeko bigarren edo *e-*aditz-klaseak ez du batere paperik jokutzen. Horren azaltzeko hiru arrazoi badira:

– Klase honen arabera aditz gutxi dabilta.

– Aditz horiek ez dute adierazten kontzeptu berririk, zeinentzat hizlariak hitzak mailegatu behar baitituzte.

– Gaskoinezko barietate batzuetan bigarren klaseko aditz asko hirugarrenera pasatu ziren (Rohlf's 1970: 212), jadanik garai zahar batetan, zeren nahasketa batzu beste okzitanierako barietateetan aurkitzen baititugu.

Gero, hizkuntza frantsesa etorri da eta elebidun berriek egokiketa horiek egiten dituzte:

(27) *frantsesez*: *-er* = *gask.*: *-ar* = *eusk.*: *-atu*¹⁴

(28) *frantsesez*: *ez -er* = *gask.*: *ez -ar* = *-ir* = *eusk.*: *-itu*

Heldu diren frantsesetikako adibideek lehen aditz-klasearen integrazioa erakusten dute:

(29) *fabriquer* → *fabrikatu*

(30) *occuper* → *oküpatü*

(31) *vernisser* → *bernizatu*

¹² Hizkuntza aldatzean prestigio sozialaren papelari buruz, ikusi LABOV (1965). Holarako jendeak bereziki irakasle eta apaizak dira.

¹³ Hizkuntzalari batzuren ustez *-tu* bukaera latinezko *-tum*-arekin egokitzen bada, eredu *-atu(m)* eta *-itum* aditz-izena izan liteke, gero horiekin *-at* eta *-it* egokitu ziren. Kasu hau ere erakutsi dudana molde beraren arabera dabil.

¹⁴ *Gask.* ordean, eman nuke *gast.* ere, gartzelaniarekin egokitasuna berdina delakotz.

Ondokoak hirugarren aditz-klasearena erakusten du:

(32) finir → finitu

Heldu direnek bigarren aditz-klasearena:

(33) comprendre → kom- edo konprenitu

(34) recevoir → errezebitu

Lehen aditz-klaseko maileguak ugarienak dira, baina ez da agertzen aditz berririk **-etu-*ekin. Guztiek modelo zaharra jarraitzen dute.

Modelo horrek azaltzen ahal du, zerengatik ondoko adibide bezalako euskal aditzetan *-atu* agertzen den:

(35) maite → maitatu¹⁵

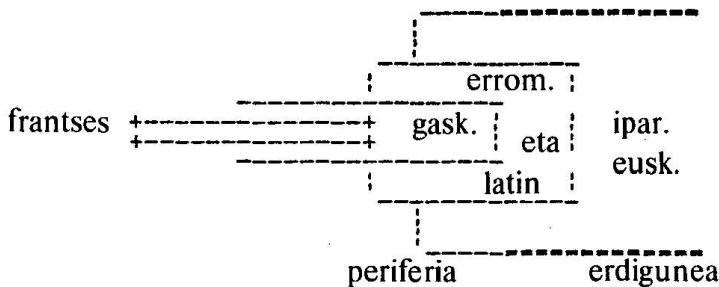
Azkenean, *-atu-*z bukatzen diren aditzen uholdeak modelo eman du, nire ustez, Videgainek (1989.101)¹⁶ Oztibarren aurkitu duen aditz-erroaren *-a* harrigarriarekin:

(36) eztiat nahi busta hain (< **bustatu*, normalean: *busti*)¹⁷

3. Bururapen gisa

Ezaguna da, hizkuntza baten sistema hertsia ez dela. Auzoko hizkuntzetatik biziki berezia delakotz, euskarak erakusten du, nola elementu berriak sistemaren periferiatik sartzen diren. Euskarako parte bilakatuak direlakotz, halere gutxi edo aski periferian dauden elementuak ereduak bezala erabiltzen dira beste elementu berriagoak mailegatze eta integrazteko, beste hizkuntzarekilako hunkibidetik badatoz ere bai. Taula batez (Taula 3) sistemetako interferentzia hori erakutsi nahi dut:

Taula 3.

¹⁵ Euskal hizkuntzalariek *egoite*, *joaite*, *emaite*, *joite* formak fonetikako barianteak bezala azaltzen dituzte. Galdegiten ahal da, hitz berrien *-itu* modelook papel bat jokatu ez duenez, haien kontserbazteko bederen.

¹⁶ Haren lan zabalak euskal hiztegiaren aberastasuna frogatu du. Maileguaren ikerketa, euskara eta orotako lexikografia eta dialektologiarentzat nagusia da lan hori.

¹⁷ Bokalearen aldaketa oinarri lizateke subjuntiboan bokale "tematikoa" aldatzen duen modelo erromantzearen gainean (gask.: *aima* → *aime* "amite, 3.SG, indikatiboa → subjuntiboa" edo *baten* → *batian* "jo, 3.PL, indikatiboa → subjuntiboa").

Hemen aipatu ditudan fenomenoak ez dira mugatzen euskara eta erdaren harremanetan, baina hizkuntzetako hunkitze guztietan paper bat jokatzeko dute. Bi adibide ezagun emanen ditut.

Integrazio fonologikoarentzat hona adibide erruso bat: hizkuntza errusoak *h* fonema ez du ezagutzen. Errusoak alemanezko *h* duten hitzak integratu behar zituenean, eredia beste erdal hunkitze zahar batean aurkitu zuen: *h*-tik hurbila den frikatibo ukrainiera, *g* bezala integratzen baitu. Horrengatik *h* alemana *g* gisa integratzen da errusoan. Gero, *h* frantsesa integratu behar du eta *h* alemanaren arabera *g* bihurtzen. Hala, olerkari frantsesa *Hugo* [ügo] ahoskatua, errusoan *Gjugo* bilakatu da.

Adibide morfologikoak *-atul-itu* integrazioaren antza du: alemanak erdal aditzak *-ieren* atzizkiak integratzen ditu. Atzizki honek lehenik frantsesezko aditzak integratzen ahal zituen bakarrik, infinitiboaren bukara frantses (*-ir* edo *-er* > *-ier* pasatu baitzen) eta alemanetatik (*-en*) eraiki delakotz, baina gero beste hizkuntzetako hitzak integratzeko erabiltzen da (adibidez: *to shampoo, angalesetik* > *schampunieren* “xanpu egin, ‘xanpuatu’ ”)¹⁸.

Ikusi dugu hizkuntza harremanetan ereduak paper garrantzitsua jokatzeko dutela. Noski, hitza unitate oinarrizkoa da, morfologia eta fonologiaren elementuak ez direlakotz mailegatzeko isolatuak balira bezala, baina beti hitz unitatean. Halere, aspaldiko modeloek eta ereduak hizlariak gidatzen dituzte eta erabakitzen, zer eta nola integratzen den, hots azkenean, nola hizkuntza aldatuko den.

Martin Haase
Institut für Sprachwissenschaft
Universität zu Köln
D-5000 Köln 41
Alemaniko Errepublika Federala

¹⁸ BREU eta GLASERen artikulua (1979) italo-albanierako beste adibide batzu eman ditu. Haien artikulua nik dezagudan bakarra da hizkuntza harreman anizkoitz batetako maileguei buruz (italiera-kalabres-albaniera).

BIBLIOGRAFIA

- BREU, Walter; GLASER, Elvira (1979): "Zur sprachlichen Situation in einer italo-albanischen Gemeinde", *Münchner Zeitschrift für Balkankunde* 2: 19-50.
- LABOV, William (1965): "On the mechanism of linguistic change", in: Kreidler, Ch. W. (ed.): *Monograph Series on Language and Linguistics*. Vol. 18: 91-114, Washington, D.C.
- PALAY, Simin (1980): *Dictionnaire du Béarnais et du Gascon moderne*, Paris: CNRS.
- PEILLEN, Txomin (1986): "El castellano y lo español en la provincia de Sola", *Fontes Linguae Vasconum* 47: 99-114.
- PEILLEN, Txomin (agertzeko): *Les emprunts de la langue basque à l'occitan de Gascogne (Etude du dialecte souletin de l'euskara)*, Groupe de recherches "Vasconiana" 2.
- ROHLFS, Gerhard (1970): *Le gascon*, Tübingen: Niemeyer.
- VACHEK, Josef (ed.) (1966): *Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue (= Travaux linguistiques de Prague 2)*, Praga: Academia / Paris: Klincksieck.
- VIDEGAIN, Charles (1989): *Le vocabulaire de l'élevage en Pays d'Ozibarre* (doktormailako tesia), Bordele: Université de Bordeaux III.
- WEINREICH, Uriel (1963): *Languages in Contact: Findings and Problems*, Den Haag: Mouton.